

A humor mint a traumára adott válasz két kelet-európai regényben

Járkálj csak, halálraítélt!

1. Bevezető	3
2. A regények címei	4
2.1 Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban	4
2.2 Csontbrigád	5
3. A műfajiság kérdései	5
3.1 Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban	5
3.2 Csontbrigád	8
4. A háttérben rejtőző háború	11
4.1 Az embertelenség gépezete	11
4.2 A humor mint védekezés	17
5. Következtetések	25
6. Könyvészet	27

1. Bevezető

Az első világháború történései, a folyamatos harcok és borzalmak traumatikus állapotba juttatták a háborúban részt vevő nemzetek tagjait. A háború után számos regény született a nyertes és a vesztes oldalon egyaránt, amelyek a háború nemzedékeinek szenvedéseit, a kezdeti lelkesedés utáni kiábrándulást mutatják be. A frontok és lövészárkok iszonyata először a mindent felülíró letargia érzése felé irányította a regények hangulatát. Ennek következtében jelentek meg különböző nagysikerű regények az 1920-as évek végén, például Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan*, Hemingway: *Búcsú a fegyverektől* (mindkettő 1929-ben). Erről átfogó képet Bence Erika tanulmányában kaphatunk. (Bence 2018. 45-59.)

Az iszonyatokat konkrétan, kendőzetlenül, dokumentum hűséggel ábrázoló regények mellett megjelent egy másik fajta megközelítésmód is a háborúval kapcsolatban, amely főleg a kelet-európai irodalmakra volt jellemző. Ezekben az alkotásokban a traumát az abszurd, groteszk ábrázolások, a keserű humor jelenléte és az irónia távolító ereje próbálja feloldani. Magyar viszonylatban ebbe a narratívába illeszkednek Markovits Rodion *Szibériai garnizon* (1928) és Munk Artúr *Hinterland* (1933) című műve is.

A világháború utáni alkotások nagy részében megjelennek olyan motívumok, mint az egyén kiszolgáltatottsága, az elidegenedés és az értékvesztés. Ennek oka, hogy már a háború előtt teret nyerne a különféle totalitarista rendszerek, és ez által a társadalmak teljes ellenőrzése is, amik a háború alatt és után teljesebben ki. Az embereknek a mindent és mindenkit bedaráló kapitalista gépezetbe kell illeszkedniük, a hétköznapi ember olyan helyzetben találja magát, ahol nincs helye a lelkiismereti gátnak, feladata vagy a megállás nélküli termelés vagy a megállás nélküli harc és rombolás a háború gépezetének alkatrészeként. Ezekben a regényvilágokban már megjelenik az embertelennel való folyamatos szembenézés állapota.

Pár évtizeddel az első világháború után jön a második világháború, újabb csapást mérve a társadalomra. Irodalmi téren a háború következményei ugyanazok, ezért az értékvesztettség, az emberiségtől való elborzadás felerősödik a művekben.

Közép-európai viszonylatban a traumára adott válasznak a keserű szájíz mellett van még egy fontos ismertetőjele: az abszurd, groteszk humor és a fanyar irónia. A dolgozat azt vizsgálja, hogy hogyan jelennek meg a háború borzalmai, és ezek hogyan oldódnak fel Jaroslav Hašek legnagyobb hatású regényében, a *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban* című műben, illetve a magyar szórakoztató irodalom meghatározó alakjának, Rejtő Jenőnek a *Csontbrigád* című regényében.

2. A regények címei

2.1 *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*

A *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban* című regény különleges helyet foglal el az első világháború eseményeit feldolgozó szövegek között. A történetben az első világháború emberéleteket tönkre tevő képe csak a háttérben bontakozik ki, jelentősége és eseményei látszólag másodlagosak. A cím felidézi ugyan az első világháborút, azonban a *Švejk...* nem egy történelmi regény. Fő témája nem a háború, a címszereplő pedig nem vesz részt semmilyen csatában, ideje nagy részét a hátszágban tölti, menetrendszerűen közlekedve a rendőri irodák, az elmeógyógyintézet és a fogházak között. Ebben az értelemben *Švejk* nem aktív része a háború gépezetének, és amint az a regényből kiderül, nem is annyira derék, mint ahogyan arra a címből következtethetnénk.

Veronika Ambros (2004) kiemel egy fontos fordítástani sajátosságot a címmel kapcsolatban. A mű eredeti, cseh címében a „za” szó szerepel, ami másabb jelentést hordoz, mint az angol fordításban szereplő „in”(és a magyar címben szereplő –*ban* helyhatározó rag). A szerző szerint a „za” pontos angol megfelelője a „during” lenne. A szó jelentése magyarul: alatt, közben, folyamán. Ezekben a szavakban benne van az a többletjelentés, amit a mű címének magyar

fordításában nem találunk meg: Švejk, a derék katona kalandjai inkább a világháború alatt történnek, mintsem a háborúban. Azonban, ha nem történelmi regényről van szó, akkor felmerül a kérdés: milyen műfajba sorolható a mű?

2.2 Csontribrigád

A Csontribrigád elnevezés egy csoport rabot takar, akiket hazaárulásért száműztek a Pokoltető nevű fennsíkra, ott tartják fogva őket. A név eredetét akkor értjük meg igazán, amikor a mű főszereplője, Fécamp a fennsíkra kerül és találkozik az ottani rabokkal. *„Valahol egy majomszerű, keskeny arc tűnik fel. Óvatosan közeledik. Ember? Nem valószínű. Ez a fej egy koponyacsont, barna, ráncos, vékony irhával bevonva. A szemek helyén két sötét folt. Az üreg mélyén halvány, nedves csillogás. Rövid, gyors fejmozdulatok. Előrehajlik, aztán hosszasan figyel, így, lábujjhegyről, dermedten, mint a menekülésre állandóan kész állat. Fécamp érzi, hogy perzsel a nap. Mozdulni nem tud.”*(Rejtő. 1967.141.) A foglyok a végkimerültség és az éhhalál határán vannak. Innen ered a nevükben szereplő *csont* szó. Ugyanakkor folyamatosan dolgozniuk kell, ezt jelzi a *brigád* utótag.

3. A műfajiság kérdései

3.1 Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban

A *Švejk*... műfaji besorolása eléggé problematikus. Tekinthető szatírának, értelmezhetjük pikareszk regényként, vagy anekdotikus regényként is. Struktúráját tekintve a legkézenfekvőbb besorolás az anekdotikus regény.

A narráció linearitását számos kitérő töri meg, kisebb-nagyobb anekdotákat olvashatunk a regényben. Gintli Tibor (2016) szerint az anekdotának és az anekdotikus elbeszélésnek egyik

fontos ismertetőjele, hogy a narrációt familiáris hangnem jellemzi, és az olvasót egyenrangúként kezeli a szereplőkkel. Nyelvezete ezért az élőbeszéd jegyeit hordozza magán és oldott hangulatot kölcsönöz a szövegnek, a szóbeliség spontaneitásának szimulálásával megengedi az elbeszélőnek a maró gúny, csípős humor használatát is történetében. Az anekdotikus elbeszélésnek van olyan változata, amelyben egyfajta alulnézeti perspektíva jelenik meg a történelemfelfogás tekintetében. Eltekint a történelem tényszerű, hivatalos megjelenítésétől. Ehelyett komikus jellemvonásokra, mókás véletlenekre, nevetséges apróságokra helyezi a hangsúlyt a világtörténelem meghatározó eseményeivel kapcsolatban. A szöveg így, a komikus hangnem által, felszabadítja az olvasót az elnyomás destruktív hatása alól.

„Lehet, hogy nem mindenki olyan gazember, mint amilyennek gondoljuk, de manapság ki tudja megmondani, melyik a becsületes, melyik a lóköető, főleg az ilyen komoly időkben, amikor a Ferdinándot is agyonlövik? Minálunk Budějovicében, amikor katona voltam, egyszer a gyakorlótér mögött az erdőben lelőtték a kapitány úr kutyáját. Ahogy ezt meghallotta, összehívta az egész századot, sorba kellett állni, és azt mondta, lépjen ki minden tizedik ember: Persze én is éppen tizedik voltam, és csak álltunk ott haptákban, egy moccanás nélkül (...) Mert én nem nézek se istent, se embert, és éppen ezért tizennégy nap laktanyafogságot kap mindenki. Na ugye, akkor csak egy kutya miatt volt az egész, most meg éppen egy főherceg miatt. Szóval, meg kell ijeszteni az embereket; hogyha gyász, akkor legyen gyász.”(Hašek. 1988. 20-21.)

Az idézett részben a címszereplő anekdotája ezt az alulnézeti perspektívát jeleníti meg. Švejknek rengeteg olyan története van, amelyek meglepő, és számos esetben degradáló hasonlatokat tartalmaznak egy- egy fontos történelmi személlyel, vagy egy feljebbvalójával kapcsolatban. Ezek szerepe kettős, sokszor bajba kerül miattuk, máskor viszont éppen a történeteik miatt menekül meg egy nagyobb veszedelem elől.

Gintli Tibor tanulmánya (2016) szerint a *Švejk* tekintetében a pikareszk is csak tág értelemben használható a műfajiságot megjelölő besorolás eszközeként. Hašek befejezetlen regénye ugyanis nem felel meg számos, a pikareszk regényre jellemző műfaji követelménynek. A pikareszk regény főszereplője gátlástalan és hataloméhes, a címszereplő Švejk azonban nem jellemezhetjük ilyen módon. Nem jellemzi a *picaro* agyafúrt ravaszsága, sőt a regényszöveg többször hangsúlyozza, hogy a derék katona jóindulatú ugyan, de kissé agyalágyult.

Ami mégis gondolkodóba ejtő ebben a tekintetben az, hogy a hős sokszor éppen azért menekül meg, mert nem veszik őt komolyan, történeteivel és együgyűségével kivágja magát szorult helyzeteiből. Az egyik epizódban, bevallása szerint a hecc kedvéért, sírni kezd és ez a sírás menti meg őt attól, hogy harcolnia kelljen, egy jó ideig távol maradhat a fronttól: *„Én láttam, hogy a tisztelendő úrnak hiányzik a prédikációjához egy megtért bűnös, akit hiába tetszett keresni a prédikációjában. Ezért gondoltam, örömet okozok a tisztelendő úrnak, hogy ne tessen azt hinni, hogy már nincsen tisztességes ember a világon, és saját magamnak meg a hecc miatt csináltam, hogy könnyebb legyen a szívem.*

A tábori lelkész fürkészően belenézett Švejk jámbor arcába. Egy napsugár megcsillant Szalézi Szt. Ferenc savanyú képén, s a szemközti falon meleg fénnel árasztotta el a felháborodott vértanút.

–Maga tetszik nekem– mondta a tábori lelkész, visszaülve az asztalra– Melyik ezredbe tartozik? ...” (Hašek. 1988. 89-90.)

A csibészségnek köszönhetően a derék katona tisztiszolga lesz. A tábori lelkész aztán elkártyázza őt és Lukaš főhadnagyhoz kerül, szintén pucceri funkcióban. A regény későbbi pontján századordonánc lesz belőle. Švejk így ugyanazt éri el, amit a *picaro* a klasszikus pikareszk regényekben, csak Hašek hőse nem furfangos, agyafűrt, hanem épp ezen tulajdonságok ellentéte jellemző rá. Bár sokszor bajba keveri magát agyalágyultságával, mégis ettől indul el kalandos útjára távol az arcvonaltól, és így marad életben.

Ahogy az a fenti idézetből is láthatjuk, a műfajra jellemző csúfondáros hangnem is megtalálható a szövegben. Így a regényben kétségtávol találunk a pikareszk hagyományra utaló jeleket is. A műfaj főhőseire jellemző tulajdonságok önmaguk ellentétébe fordulnak, így akár pikareszk-paródia, vagy anti-pikareszk regényként is értelmezhetjük a féleszű, de rettenthetetlen cseh katona történetét.

3.2 Csontbrigád

Rejtő Jenő legtöbb regénye egy bűnügy köré szerveződik, szövegein számos, a krimi műfajára jellemző sajátosság fedezhető fel.

A *Csontbrigád* esetében felmerülhet bennünk a detektívregény fogalma, ahogyan azt Ficsor Benedek rövid tanulmányában (2009) is olvashatjuk.

Miklós Ágnes Kata (2009) szerint, „*ha definiálni próbálnánk a krimi műfaját, csak sarkítások révén sikerülne. Olyan műfajról van ugyanis szó, mely mindmáig a (magasabb) irodalom perifériáján rostokol.*” (Miklós 2009. 7.) Az első detektívtörténetként definiált alkotások Edgar Allan Poe nevéhez fűződnek (*A Morgue utcai kettős gyilkosság, A Marie Roget rejtély, Az ellopott levél*). A konvencióteremtő Poe-alkotásokban megjelennek a krimi műfajára jellemző alapvető sajátosságok: van benne egy detektív, aki a bizonyítékok felkutatása során, okfejtései révén feloldja a történetet övező rejtélyt, és helyreállítja a szimbolikus rendet. A detektívregények végén a bűnös megkapja méltó büntetését. Fontos eleme a rejtély, amely fenntartja az olvasó kíváncsiságát, és fontos szempont a megmagyarázhatóság is. Az idők során számos klisé alakult ki a detektívregényekben is, és ezek sok esetben elvonják figyelmünket a további vizsgálati szempontokról. A detektívregények cselekményének nagy része egy gyilkosság köré szerveződik, annak előzményeit, okait, körülményeit deríti ki, fokozatosan rekonstruálva az események sorrendjét. (Miklós 2009. 7-54)

A *Csontbrigád*ban is történik egy büntett, ami miatt a regény főszereplője brutális kihallgatások sorát szenved végig. Valaki megölt egy francia tisztet, és rendkívül fontos iratokat lopott el, majd elrejtette őket. A regény *in medias res* kezdéssel indul, csak annyit tudunk, hogy a halálraítélt Fécamp rendkívül vígan járkál a városban, utolsó óráiban. Őt gyanúsítják a gyilkossággal és az iratok elrablásával. Az ítéletet megváltoztatják, a francia titkosszolgálat ugyanis tudni szeretné a rendkívül fontos iratok hollétét. Fécamp, a hatvanhárom számú rabra így kihallgatások hosszú sora vár a Coin de l’Enfer (a Pokol Sarka) nevű francia erődben. A gyilkos, mint a detektívtörténetek legtöbbjében, itt is megtalálható tehát, és nem az, akire először gondolnánk.

A *Csontbrigád*ban a legtöbb kihallgatást Sirone kapitány végzi, és megtud néhány dolgot a hatvanhárom rabról, azonban az igazság kiderítésétől végig távol áll, és a megoldásban sincs különösebb szerepe. Nyomozó tevékenységet a tiszteken kívül Fécamp, a regény főhőse is

végez. Azt, hogy Fécamp valójában ártatlan, a narrátortól tudjuk meg a regény ötödik fejezetében. Fécamp és barátja, Carew véletlenül ráakadnak a táskára, amelyet a francia titkosszolgálat keres. Különös ötletük támad: egyikük elfogja a másikat és leadja őt a bíróságon, a fontos iratokért járó magas váltságdíjért cserébe. Ezáltal az egyikre gazdag, fényűző élet vár, míg a másikat halálra ítélik. Azt, hogy melyiküké lesz a végzetes sors, pénzfeldobással döntik el. Fécamp veszít, magára vállalja a gyilkosságot és az iratok elrablását, ezért őt ítélik halálra, amit később hadifogságra változtatnak. A főszereplő tehát ártatlan, szenvedése pedig teljesen értelmetlenül vállalt dolog, de ezt rajta és a barátján kívül csak az olvasó tudja. A tisztek nyomozása nem halad, a hatvanhármas rab természetesen nem tud semmilyen lényeges információt se a gyilkosságról, se az iratokról. A regény következő fejezeteiben előtérbe kerül a Csontbrigád legendája, és kiderül, hogy a tisztek nem igazán tudják, hogy kiket őriznek, és a büntetettüket sem ismerik pontosan. A Pokoltetőn tanyázó csoport egyféle rejtélyként van jelen az erőd életében.

Egy újabb nyomozás indul a Coin de l'Enferben: egy éven belül a harmadik merénylet történik az egyik tiszttel, Magiron ellen. A kihallgatások ezúttal is eredménytelenek, ugyanúgy, mint Fécamp ügyében. Ahogyan azt később megtudjuk, a merényletek indítéka erősen abszurd. Minkiew, az erőd orvosa szenvedélyes bélyeggyűjtő. Bármilyen fontos esemény, merénylet, hírértékű információ történik az erődben, azt jelenteni kell a feljebbvalóknak Franciaországban. A válaszborítékon pedig különleges bélyegek szoktak lenni, amelyek hiányoznak az orvos gyűjteményéből. Ezért ő idézi elő a rejtélyes merényleteket, aztán a válaszborítékról leszedi a bélyeget, és így újabb darabbal bővül a készlete.

A regény vége felé magyarázatot kapunk a magas rangú francia tisztek megölésére és az iratok elrablására is. Carew, a főszereplő barátja, csellel kijátszott mindenkit, megölte a tiszteket és elrejtette az iratokat. Amikor a merénylet után sétálni indultak barátjával, ő már pontosan tudta, hol vannak az iratok, sétájukat szándékosan irányította arra felé, aztán kitalálta a pénzfeldobásos ötletet, amely hatására Fécamp sorsa megpecsételődött. A főszereplő azon a pénzfeldobáson csak veszíthetett, ugyanis a pénzérme mindkét oldalán fej volt. Carew elkövette a bűntényt, barátjára terelt minden gyanút, és lelépett a nyomravezetésért járó váltságdíjjal.

Mindkét bűntény esetén azt látjuk, hogy alaposan kitervelt cselekedetek. Minkiew bűne kapcsán néhány kósza kihallgatás van, de a folyamatot nem nevezhetjük nyomozásnak, klasszikus detektívünk nincs, csak a cselekmény során itt-ott elszórt történetmorzsák, amelyek aztán az orvos bűntársának vallomása után állnak össze egy egésszé. Fécamp esetében egy kettős folyamatot látunk: miközben a tisztek, mindenféle brutális kihallgatási mód segítségével töle próbálják megtudni az iratok helyét, egy másik nyomozás is kibontakozik: ezt Fécamp végzi. Ő oldja meg a táska hollétének rejtélyét, és az ő kezében van a bizonyíték a Csontribrigád ártatlanságára is. A rejtély feloldásában pedig a bélyeg után ismét egy abszurd elem kapja legfontosabb szerepet, az Jakab, a kecske.

A detektívtörténetek központi figurája a detektív, akinek mindig van valamilyen különös tulajdonsága. Van, aki átkozottul precíz, van, aki nagyon rendezetlen, vannak ijesztően egocentrikus és feltűnően különc figurák az irodalmi művek detektívjei között, és ezt a sort még sokáig lehetne folytatni. A detektív figurája hiányzik a *Csontribrigád*-ból. Bényei (2000) szerint a detektív olyan szereplő, aki tisztán látja az ok-okozati összefüggéseket, látja a kapcsolatot a jelek és a nyomok között, és ezzel tudatosan építi meg a rejtély megoldásához vezető utat. Ebben a regényben ez nem található meg. Fécampnak a történet rekonstruálásában csak a végén van szerepe. Az információkat ugyanúgy foslányokban kapjuk, mint a klasszikus detektívregényeknél, de itt ezek nem folyamatos nyomozás eredményei, egy-egy véletlen folyamán derül fény rájuk.

A fentiekből arra következtethetünk tehát, hogy a *Csontribrigád* nem tekinthető klasszikus detektívregénynek, néhány, a műfajra jellemző alapvető sajátosság hiánya miatt. Cselekménye egy bűntett köré szerveződik, így a bűnügyi regény (krimi) meghatározás illik rá.

4. A háttérben rejtőző háború

4.1 Az embertelenség gépezete

A huszadik század eleje óta egyre gyakrabban jelenik meg az elembertelenedés és a minden beszippantó gépezet kegyetlen képe az irodalmi művekben is. Az egyik legerőteljesebb korai

alkotás ezek közül Franz Kafka *A fegyencgyarmaton*(1914) című írása. A novella egy kivégzőgépet ábrázol, amely úgy van kitalálva, hogy az elítélteket a lehető legtöbb ideig kínozza, a legnagyobb gyönyörűséget okozva ezzel a gépet működtető tisztnek. Miután a tiszt magát kötözi a gépezet alá, feltárul előttünk a történet egyik keserű tanulsága: a gépezetnek működnie kell, mindegy, hogy milyen áron. Kafka novellája a világháború kitörése után nem sokkal született, az írás és a történelmi háttér közötti párhuzam aligha lehet véletlen. Az első világháború során számos vérengző fegyver született, Kafka pedig profetikus ihlettel sejtette meg a háttérben rejtőző tudatos, óramű pontossággal történő pusztítást.

Az elgépiesedés nem csak a háborús művek színterén, hanem az emberek mindennapi életében is megjelenik a bürokrácia szintjén. Kafka a hivatalnoki lét személytelenségében ezt első kézből érezte. Ennek megfelelően az író hősei kiszolgáltatottak, és a sorsukat alakító áttekinthetetlen erők ellen küzdenek. Egyik legnépszerűbb regénye, *A per* főszereplője, Jozef K. nem tud róla, hogy mi miatt ítélték el őt, a külső tényezők teljes mértékben meghatározzák sorsát. Maga a többértelmű cím is a megállíthatatlanságot sugallja, hiszen nem csupán bírósági eljárást, hanem folyamatot is jelent. *A kastély* fő témája is az emberrel szembefordult bürokrácia.

Néhány évtizeddel később a világtragédia újra megismétlődik, elkezdődik a második világháború. 1941-ben születik meg Rejtő *Csontbrigád* című regénye, amely az író egyik legkomolyabb és legsejtelmesebb alkotása. A mű látszólag az afrikai kolonizáció képét vetíti elénk, ahol a kényszermunka mellett a számkivetettség, idegenség is megjelenik. Ezúttal is ugyanazt a kísérteties párhuzamot fedezhetjük fel, mint *A fegyencgyarmaton* esetében. Thuróczy Gergely (2016) így ír a regényről: „*A Csontbrigád, amelyben Rejtő- Reich Jenő nagyon ráérezett a kiszolgáltatottság, a totális jogfosztottság (ha úgy tetszik: a törvény mögötti egyenlőtlenség), az értelmetlennek tűnő munkavégzés, az emberi mivoltát fokozatosan elvesztő, biológiai létét egyre brutálisabb eszközökkel fenntartani igyekvő, kultúráját-, humánumát- jóérzését a napi kalóriaadag megszerzésére konvertáló 'világnézet' elhatalmasodását állati módon megélő homo sapiensek valóságára: kódolt korhangulatot festett az általa sejtett közeljövőről.*”(Thuróczy. 2016. 153.)

A *Csontbrigád*ban a Rejtőre jellemző könnyed hangvétel eltűnik, helyét kesernyés humor veszi át. A regény vészjósló képei ellentétben állnak a rejtői légió vidám és mókás bemutatásával. A

főhősből, Henry Fécampból hadifogoly lesz, akit, ahogyan sorstársait is, ebben a minőségben nem tekintenek embernek. Csupán egy számot kap, ő lesz a 63-as rab. Ezáltal Fécamp is beilleszkedik a gépezetbe, amelyben ötvöződik a gyarmatosítás és a bürokrácia. Kihallgatásai során számos intézmény kezeli főhősünket, kezdve a *Legfelsőbb Katonai Törvényszéktől* a *Legfelsőbb Katonai Törvényszék Fogházán* át a *Csontbrigád*ig, amely a gyarmat legkegyetlenebb büntetőeszköze is egyben. Az eltárgyasodás a nevek szintjén is megjelenik a regényben, a Pokoltetőn a rabok különös módon különböztetik meg egymást, valós neveik helyett arra irányul a figyelem, hogy milyen materiális javakat birtokolnak: A Kétfogú, Akinek Kalapja Van, A Vak, Akinek Lámpása Van...

A fennsíkon fogvatartott rabok jajgatása olykor betölti az erőd levegőjét, és borzongató hangulatot sugall a szereplőknek és az olvasónak egyaránt. *„Mindent átjár a kívülállók számára értelmezhetetlen jajgatás, az életért való elkeseredett küzdelem panasza, amely a maga nyersességében az értetlen hallgatóság, a szudáni erőd foglyainak jóval komplexebb fájdalmait is magában foglalja. Mikor Fécamp felkerül az emberi mivoltukból lassan kivetkőző elítéltek közé – akik nevek helyett a birtoklott tárgyaik alapján azonosítják egymást, ám ítélőképességüket és a Rejtőnél kötelező erkölcsi tartásukat még nem veszítették el teljesen –, a bűn és a büntetés újabb mélységeibe ereszkedik, ám egy pillanatra sem téveszti szem elől az életet, vagyis benne, Fécampban találkozik a fennsík kegyetlen világa az erőd semmivel sem kevésbé elkeseredett valóságával.”* (Ficsor. 2005. np.)

A Csontbrigád valójában büntelen, és egy tévedés miatt kerül a pokoli helyszínre, rajtuk kívülálló erők ejtik csapdába őket és irányítják a sorsukat. Felfeslik a kísérteties gépezet. Fécamp különös élni akarásával felkavarja az erőd állóvizét, és végül az ő hatására derül ki a Csontbrigád ártatlansága.

„ - Ki vagy... te disznó?...

- A hatvanhármás fogoly, mon commandant.

Liheg. Azután csuklik. Végignézi a rabot. Hm... Nem az a halálfejű, tébolyult arcvonású alak, mint a többi. Tömött, barna haja még fényes és rugalmas. Ez az ember él. Nemcsak a szónak abban a puszta vegytani összefüggéseket jelentő, gépies értelmében, amelyet talán a "létezés"

szóval jelölhetünk meg a legtalálóbban; ez a rab még él, külsején a lélek jelképeinek kifejezésével, ahogy az élet összetett fogalma, érzés, tudat, test és becsvágy együttesen jelent csak valamit. Kerek, barna, csinos arca némi vidámságot is elárul.”(Rejtő. 1941. np.)

Ahogy azt Thuróczy is kiemeli tanulmányában (2016), a *Csontbrigád* elsődleges forrása nem a haláltáborok, hanem az író csavargásai során megélt tapasztalatai a hadseregben és a gyarmaton. Akárcsak Kafkánál, Rejtőnél sem láthatjuk még a gépezet globális képét, csupán egyes szeleteit távoli tájak mögé bújtatva.

A regény cselekménye, a bűntettekkel, nyomozásokkal együtt egy olyan fogalomra irányítja a figyelmünket, amely mozgatórugóként funkcionál számos háborús regényben, ez pedig az értelmetlenség. Értelmetlen minden kihallgatás, Fécamp szenvedése, ahogy a Csontbrigád is ártatlanul van a fennsíkon, így szenvedésük szintén értelmét veszíti. Abszurditás uralja Minkiew merényleteit, a bűntett megoldásához egy kecske vezet. A regény elején, az erőd bemutatásával az író megadja az alaphangot: *„A francia idegenlégió büntetőszázadának egyetlen célja az elrettentés. És az intézmény e hivatás tekintetében csúcsteljesítményeket produkál. Ezért úgy is nevezték egyesek az erődöt, hogy Coin de l'Enfer. A Pokol Sarka... Aki itt élt, az bűnhődött. Fegyőrtől a parancsnokkapitányig ide csak megtorlásképpen vezényelték a katonát szolgálattételre. Ezért itt mindenki mindenkit gyűlöl. Az őrök gyűlölnek a rabokat és egymást, a rabok gyűlölnek mindent és mindenkit. Az altiszteket általában csak az a beteges vágy fűti, hogy kint okozzanak, amelyhez képest viszonylag jobbnak érezhetik szörnyű sorsukat. A tisztek lélektelenül rágódnak letört egzisztenciájuk képzelt lehetőségein, és közömbösek mindennel szemben. Ezek még önmagukat is gyűlölnek. Párizsról ritkán beszélnek. Gramofonoznak, nyelveket tanulnak, esetleg intrikálnak, vagy gyűjtenek valamit, és négyszer-ötször napjában végigdőlnek sóhajtván a fekhelyükön, azzal a tuskószerű, ernyedő zuhanással, ahogy némely ember itt a trópuson úgy fekszik le egy keserű pillanatában, mint aki hirtelen meghal. Ez a Coin de l'Enfer, a Bahr El Szudán-i büntetőszázad erődjé.”(Rejtő. 1941. np.)*

A történet helyszínének egyetlen szerepe van: az ott élők életkörülményei rendkívül mostohák, a büntetőszázadnál az is büntetve van, aki a rabokat bünteti, szenvedésüket csupán mások szenvedésének látványával enyhíthetik. A tisztek különböző szerekekkel (bróm), vagy alkohollal próbálják elviselni az embertelen körülményeket, és pontosan tudják helyzetük elkésérítő voltát:

„- Szerintem - szólt rosszállóan Minkiew, és váratlanul körmeit nézegette, ami néhány csuklással együtt járt nála. - Sze... herintem... mégiscsak nyugodtabb elintézés, ha főbe lövöm magam. Következők az előnyei... És mutatóujját kifeszített hüvelykéhez tette, mintegy hozzáfogva az előnyök felsorolásához, mik főbe lövését indokolják.

- Te ne csináld ezt... - mondta a kapitány. - Most itt szükség van rád... Harcba állunk. Halálos veszélyben! Úgy érzem, megőrülök!

- Nálam nagyobb a baj. Néha pillanatokra épelméjűnek képzelem magamat, és ez ellen nem használ már a bróm sem.”(Rejtő. 1941. np.)

Mégis milyen értelmet lehetne kihámozni abból, amikor az ember egyetlen dolgot tud: azt hogy szenvedésre van ítélve? A regény végén választ kapunk erre a kérdésre. A Csontribrigád értelmet talál a szenvedésben és úgy érzik, ez az egyetlen biztos dolog az életükben: „Megszólt a kürt, lendült a trikolor, és a Csontribrigád mozdulatlanul állt. Fáztak. Megszokták a 60 fokos meleget.

- Hol akartok letelepedni? - kérdezte a marsall. - Az állam segítségetekre lesz.

Összenéztek.

- Nekünk itt jó... - szólt Volpi, Aki a Dorong Volt. - Itt van a mi szenvedésünk.”(Rejtő. 1941. np.)

E sorokat olvasva akaratlanul is feltárul előttünk a huszadik század egyik legmeghatározóbb mítosza: Sziszüphosz története.

Ficsor (2005) szerint nem szerencsés összevetni az életművet a *Csontribrigáddal*, bár ő is elismeri, hogy a regény bizonyos vetületei okot adhatnak a komparatív elemzésre is. Sirone alakja, a bűntettek indítékai (főleg Minkiew esetében) mind egy irracionális világ felé mutatnak. A regényben ezt a világot Fécamp önként, értelmetlenül vállalt szenvedésével meg tudja változtatni.

Van egy szereplő, aki, akárcsak a többi Rejtő-karakter, nincs túlságosan kidolgozva, szerepe sematikus, csak egy a légióban szolgáló agyalágyult tisztek közül. Azonban egyben a háborút is jelképezi az erőd mikrokozmoszában a mások számára sokszor érthetetlen emlékei felidézésével: „- Egyet jegyezz meg... az én bátyám Jerome... százados... ő is tüzér volt. Ez családi... Az apám

Sedánnál... Jerome bátyám Verdunnél... és rólam Rheimsnél megemlékeztek a napiparancsban, hogy:...Guillaume őrzető halált megvető elszántsággal... Itt aztán ne beszéljen senki... Mert a legjobb... bajtársak hulláival fedeztük magunkat...

Lihegve, kifulladásra megállt. És Ligert úgy érezte, hogy szólnia illik ennyi nagyszerű, bizalmas közlésre.

- Igazán csodálatos, amit főhadnagy úr, valamint kedves atyja, továbbá tisztelt fivére tettek. Egy rokonomtól tudom, hogy Verdunnél komoly harc volt.

- Tessék megjegyezni - hadonászott újra suttogva és mégis harsányan -, mi... ott voltunk a posztón!... Verdun, Rheims... és a Marne... Mert Marne-nál is belém lőttek... Hát most coki! - lihegve leroskad. - A golyó nem tud beszélni, csak fáj... És viharos napokon... úgy jajgat a húsban... Hogy meg kell veszni tőle...”(Rejtő. 1941. np.)

Az őrzető hátborzongató emlékei, a kihagyásos, drámai beszédmódja arra enged következtetni minket, hogy a háború erőteljesen befolyásolta személyiségét. A többi tiszt bolondnak titulálja őt, történeteit nem veszik komolyan, mondanivalója sokszor értelmetlennek tűnik számukra. Bár nem beszélhetünk a karakterek mélységéről a *Csontribrigáddal* kapcsolatban, Guillaume őrzető megnyilvánulásait olvasva mégis gondolhatunk arra, hogy az idős tiszt poszttraumás stressz szindrómában (PTSD) szenved, ami a háttérben rejtőző háború által előidézett egyik leggyakoribb pszichés zavar. A trauma az egyén számára, aki nem oszthatja meg, még fokozottabbá válik, azonban a regényben bagatellizálódik, és veszít az éléből a humor köntösébe bújtatva.

A groteszk és az abszurd elemek Kafka kortársánál, Jaroslav Hašeknél is megtalálhatók. Hašek a kiszolgáltatottságot szatirikus hangnemmel és komikus elemekkel igyekszik leplezni legnagyobb hatású regényében. A műben szereplő anekdoták, történetek nyelvezete, a katonák beszédével együtt a prágai beszélt nyelv alacsonyabb regiszterét idézi. Erről Hašek így ír a regény első részének utószavában: „Az élet nem illemtani iskola. Mindenki úgy beszél, ahogy tud. Dr. Guth szertartásmester úr másképpen beszél, mint Palivec vendéglős a Kehelyben, és ez a regény nem akar szalonnesímítő segédeszköz lenni, sem pedig illemtankönyv, amelyből ki-kki megtanulhatja, hogy milyen kifejezések használhatók a jó társaságban. Ez a könyv egy meghatározott korszak

történelmi képe.” (Hašek. 1988. 212.) Az író állítása szerint a regény szereplőit a való világból mintázta, mindegyik vagy valós személyt, vagy egy típust képvisel, amelyekkel élete során találkozott. A mű nyelvezetében kendőzetlenül szerepel az ellenállás, amelyet a cseh nép tanúsított a bizantinizmussal, az illedelmes kifejezésekkel és a rájuk erőszakolt normákkal, szabályokkal szemben. Ez a provokatív látásmód az Osztrák-Magyar Monarchia szatirikus képét láttatja az olvasóval.

A *Švejk*... egyik fő témája a hatalomnak kiszolgáltatott kisember alakja. *„Hašek hőstét, az első világháborúban csetlő-botló Švejket viszont minduntalan a külső hatalom igyekszik – szintén eredménytelenül – besorolni, definiálni s ez által értékelni. A derék katona figurája értékelhetetlen, ezért értelmezhetetlen marad.”* (Tapodi. 2014.63.) Ez a passzív ellenállás a narráció szintjén is megjelenik, Švejk naivitásával elbagatellizál fontos történelmi nagyelbeszéléseket, *„különös tekintettel a világháborúban meghirdetett összbirodalmi patriotizmusra”*. (Fried. 2008. 752.) A hivatal emberei a trónörökös lelövése után gözerővel keresik a bujkáló anarchistákat. A Monarchiát, vagy a császári családot bíráló vagy degradáló kijelentéseket szigorúan büntetik, és hazaárulás címén sok embert hurcolnak meg. A vádlottak legtöbb esetben ártatlanok, egy szófordulat, szójáték (*„Hetet bele, mint Szarajevóban.”* Hašek. 1988. 19.), egy szerencsétlen cselekedet, kiszólás miatt kerülnek bíróság elé. A helyzet groteszkségét viccszerű poénok érzékeltetik: *„Švejk sorra végigkérdezte őket, hogy miért kerültek ide. Az asztal körül ülőktől lényegében azonos választ kapott: Szarajevó miatt. (...) A hatodik, aki félrehúzódott a többiektől, hogy neki semmi köze hozzájuk, őrá még árnyéka se essen a gyanúnak, az csak azért ült, mert rablógyilkossági kísérletet követett el egy holicei gazda ellen”*(Hašek. 1988.17). Az abszurd helyzetek a kisemberek tehetetlenségét jelenítik meg. *„A mindent megmagyarázni akaró jóindulatú derű elfedni látszik az indázó, a főcselekményt minduntalan megszakító mikro-történetekben lappangó keserű valóságot.*(Tapodi, 2014.67.)

A szövegben sok helyen találunk az aktuális korhangulatot megjelenítő részeket. Hiába az erőltetett patriotizmus, az Osztrák-Magyar Monarchia népessége körében széthúzás és ellenségeskedés uralkodik. Ezt az ellentétet csúcsosítja ki Švejk és Vodička konfliktusa egy magyar úrral: *„– Egyszóval, a magyarok a begyemben vannak– fejezte be elbeszélését Vodička, az öreg árkász, mire Švejk megjegyezte: – Nem minden magyar tehet arról, hogy magyar.*

– *Hogyhogy nem tehet – fortyant fel Vodička – mindegyik tehet róla, marhaság. Csak kapnának el egyszer téged is, mint engem, amikor első nap idejöttem arra a tanfolyamra.*”(Hašek. 1988. 358.)

Az ellenállás nem csak a nyelvezet szintjén jelenik meg a regényben. Horváth Csaba szerint (2017. 91-100.) a műben mindegyik fontos szereplő valahogyan kimaradni igyekszik a háborúból. Otto Katz, Marek önkéntes, Lukaš főhadnagy és Švejk is úgy tesznek, mintha elfogadnák a világ és a monarchia szabályait. Švejk úgy tesz, mintha nem venné tudomásul a világ dolgainak összefüggéseit: *„Isten őrizze, hogy én akárkit is összehasonlítsak akárkivel”*(Hašek. 1988. 13.) Ezzel szemben a cselekményt végig a kiselbeszélései és összehasonlító történetei szervezik. Švejk persze végig lelkesedik, megesküszik, hogy harcolni fog a császárért, de közben soha nem ér ki a csatatérre és mindig le van maradva a századától. *„A világ nem működik, mert nem tartják be a szabályait, de működni látszik, mert mindenki úgy tesz, mintha betartaná azokat.”*(Horváth. 2017.100.) Egy kicsit átfogalmazva és kiegészítve ez a kijelentés a következőképpen néz ki: a világ nem működik, mert gépies rendre épül, de működni látszik, mert mindenki úgy tesz, mintha beilleszkedne ebbe a gépezetbe, miközben mindig a kimaradás lehetőségeit lesi.

4.2 A humor mint védekezés

A szenvedéseket tényyszerűen, hátborzongató részletességgel bemutató alkotások mellett a két világháború közötti traumairodalomnak jelen van egy másik vonulata is, amely főleg kelet-európai viszonylatban jelentős és termékeny. Az ide sorolható művekben a precíz bemutatás helyett egyfajta keserű humor jelenik meg, és számos abszurd, illetve groteszk elemet találhatunk bennük. Az irónia és a szatirikus hangnem távolító ereje segítségével a trauma könnyebben oldódik fel, vagy legalábbis rejtettebbé válik, és csak a háttérben megbúvó apró információk megtalálásával döbbenhetünk rá, hogy valójában mit takar a látszólag könnyed, komikus stílus.

A humor, abban a jelentésben, ahogyan azt napjainkban használjuk, először a XVIII. század elején jelent meg írott formában Lord Shaftesbury egyik esszéjében. A XVII. században kialakult egy elképzelés, a katarzis-elmélet, miszerint a nevetés segít feloldani a felgyülemlett feszültséget, csökkenti az emberre nehezedő belső nyomást, így akár egyfajta védekező mechanizmusként is funkcionálhat. A következő századokban, ahogy az emberek behatóbban kezdték tanulmányozni a pszichét és az emberi test működését, a katarzis-elmélet létjogosultsága tudományos bizonyítékokra talált. A humor értelmezéséhez kapcsolódik a játék-elmélet is, amelynek gyökerei az ókorba nyúlnak vissza. Arisztotelész *Nikomakhoszi Etikájában* a humor és a nevetés funkciói között a pihenést is megjelöli. A játék-elmélet alapja az, hogy a világ nem más, mint egy gyerekjáték és csak arra jó, hogy tréfát űzzünk belőle. Ez az elmélet a huszadik század elején nagy figyelmet kapott, és az abszurditás térnyerésével egyre meghatározóbbá vált. (Morreal, 2016.)

Sigmund Freud 1928-as tanulmánya szerint a nevetés számos esetben az egyén örömnyerését szolgálja, és sok esetben az egyén hajlamos elutasítani a valóságot a nevetés és az öröm javára. Az *ego* célja mindig az, hogy a szenvedés lehetőségeit elhárítsa. Kiemeli, hogy a humor nem feltétlenül idéz elő nevetést, szerepe sokszor illúziókeltés a sokszor elkeserítő valóság elfogadása helyett.

A *Švejk*... (1921-23) hőseit, az együgyű Švejket semmi nem töri meg a regény során, bár számos szörnyűséget él meg, kezdve a bolondokházában történő megerőszakolásától a katonaság szigorú létformájáig. Végig rettenthetetlenül meséli furcsa anekdotáit, és közben számos baklövést követ el, valamennyit tévedésből. A regényből kihámozható az Oszták-Magyar Monarchia szatirikus képe, és a háború szörnyű valósága is, Jaroslav Hašek látszólag könnyed stílusa sokszor kendőzetlenül, sokszor álruhába rejtve tárja elénk a korhangulatot uraló abszurdot.

Henri Bergson 1900-ban napvilágot látott nevetéselmélete szerint a lélek végtelenül ruganyos és mozgékony. Emiatt nem tűri el, hogy bármiféle súly terhelje, mindig igyekszik feloldani magát ezek alól. Sok esetben a komikumnak megvan ez a feloldó hatása. Az életet uralni akaró automatizmus, és a gépezetbe illeszkedő ember komikumforrás. Švejk, a bolondokházában tett vizsgálatok során, egyik alkalommal azt mondja, hogy ő egyáltalán nem gondolkodik, arra

hivatkozva, hogy egyik feljebbvalója azt mondta neki korábban, hogy a katonáknak nem szabad gondolkodni: „... azt mondja, hogy egyáltalán nem gondolkodik, maga sziámi elefánt?

– Alázatosan jelentem, hogy azért nem gondolkozok, mert az a katonaságnál meg van tiltva a katonáknak. Amikor évekkkel ezelőtt a 91-es ezredben voltam, a kapitány úr mindig azt mondta nekünk: A katonának nem szabad a saját fejével gondolkozni. Gondolkoznak helyette a feljebbvalói...”(Hašek. 1988. 77-78.)

Ezzel Švejk a gépezetbe illeszkedő ember képét idézi fel, akinek nincs joga se gondolkodni, se saját akarata szerint cselekedni. A derék katona tartja magát ehhez az elváráshoz, és a regény egészében igyekszik alávetni magát feljebbvalói akaratának. Végig a jóindulat vezérli, nem akar szándékosan bajt okozni senkinek, kivéve, ha kimondottan azt a parancsot kapja. Švejk, igazi katonaként tudja, hogy a parancsokat teljesíteni kell. Így cselekszik akkor is, amikor megveri a részeg tábori lelkészt:

„– Orra akarok bukni– közölte elszánt hangon. – Uram – folytatta könyörögve –, drága barátom, legyen szíves, vágjon engem pofon.

– Egyszer vagy többször? – kérdezte Švejk.

– Kétszer.

– Tessék...

A tábori lelkész hangosan számlálta a kapott pofonokat, s közben földöntúli boldogság sugárzott róla.”(Hašek. 1988. 114-115.)

A bolondokháza és a tábori lelkész után Švejk Lukaš főhadnagyhoz kerül, mert a tábori lelkész elkártyázza őt Lukaš javára. A főhadnagy ismertetni akarja az új tisztiszolgával a házirendet, és hosszú szónoklatba kezd, hogy mi lesz Švejk dolga, amíg nála szolgál: „Figyelmeztetem magát, hogy szigorú vagyok, és kíméletlenül megbüntetek minden gazemberséget és hazugságot. Megkövetelem, hogy mindig igazat mondjon, és szó nélkül teljesítse minden parancsomat. Ha azt mondom: Ugorjon bele a tűzbe, akkor bele kell ugornia, akár tetszik, akár nem. Hová bámul?

Švejk eddig érdeklődve nézte oldalt a falat, amelyen a kanári kalitkája lógott, s most a főhadnagyra fordította jámbor szemét, és kedves, jóságos hangon így felelt:

– Főhadnagy úrnak alázatosan jelentem, hogy az ott egy harzi kanári.”(Hašek, 1988. 168.)

Ahogy a regény címszereplőjének ez a megnyilvánulása is mutatja, az alázat és a kötelességtudat számos esetben csupán látszólagos.

A derék katona tevékenysége a hátszágban elég sajátos módon ér véget. Lukaš megkéri puccerét, hogy szerezzen neki egy kutyát. A lelkiismeretes tisztiszolga, felhasználva kutyapecéri múltjából származó kapcsolatait, ellopítja az ezredes kutyáját. A főtitst meglátja a főhadnagynál a kutyát, és bosszúból kihelyezi Lukašt és Švejket a frontra. Ezt a címszereplő a következő, egészen abszurd mondattal nyugtázza: *„Óberlajtnant úrnak alázatosan jelentem, hogy borzasztóan boldog vagyok – felelte Švejk, a derék katona – az valami csudaszép lesz, amikor mi ketten együtt elesünk a császár öfelségéért és a családjáért.”* (Hašek. 1988. 212.)

Bergson humorforrásként jelöli meg azt is, amikor a forma háttérbe szorítja a tartalmat, a dolgok anyagi volta kerül előtérbe. Ezért komikus lehet egy ember is, akit feszélyez a teste. Baloun, Lukaš főhadnagy tisztiszolgája buta ugyan, de egy rendkívül alázatos, jólelkű szereplő. A butaságánál van egy nagyobb hibája is: folyamatosan éhes, és emiatt mindig mindent megeszik: *„ – Ide hallgass, Baloun– szólt közbe Švejk–, neked azt üzeni az óberlajtnant úr, hogy ha megérkezünk Pestre, vigyél neki a vagonjából valami zsemlét meg azt a májpástétomot, ami az óberlajtnant úr kofferjének az alján van ezüstpapírba csomagolva.*

Az óriás Baloun kétségbeesetten lelógatta hosszú csimpánzkarjait, begömbítette a gerincét, és jó darabig megmaradt ebben a helyzetben.

– Nincs – mondta aztán halk, reménytelen hangon, a vagon piszkos padlójára meredve. –Nincs – dadogta megint –, én azt hittem... Indulás előtt kicsomagoltam... Megszagoltam... Hogy nem-e romlott... Megkóstoltam– kiáltotta olyan őszinte kétségbeeséssel, hogy mindannyiuk előtt teljesen világos lett az eset.

–Felfalta az ezüstpapírral együtt – mondta Vanek számvivő őrmester, megállva Baloun előtt; jól esett neki, hogy nem kell tovább bizonyítania azt a nézetét, hogy nemcsak ő a vadszamar, mint

ahogy a főhadnagy üzente, hanem az ismeretlen századlétszám ingadozásai mélyebben gyökereznek, más vadszamarakban...”(Hašek. 1988. 469-470)

Švejk, ahogyan a regényben minduntalan nevezik őt a többiek, „*notórius hülye*”. Ez az agyalágyultság pedig lehetőséget biztosít az író számára, hogy szócsőként használja hősét. Minden történet, amit mond, valamilyen formában releváns, hozzákapcsolható a tárgyhoz, amiről a szereplők diskurálnak. Az anekdotafüzér egy tiszta látással rendelkező intellektust rejt, aki olyan szerepet vesz fel a regényben, mint az udvari bolondok a király udvarában. Mondhat bármit, mivel őt senki sem veszi komolyan. Ahogyan arról már korábban is szó volt, az együgyűség lepel, és eszköz az életben maradásra. A kisember csak saját bolondságaival védheti magát az egyéniségét folyamatosan csapdába ejteni igyekvő külvilággal szemben. Ezt teszi Švejk is. Bagatellizál, viccel, a humoros arcát mutatja a világ felé, ezzel kettős célt ér el. Védekezik, és egyben támad is.

Bodrogi Enikő 1988-as kiadású magyar változat utószavában a következőképpen ír a regényről: „El kell ismernünk ugyanis, hogy vannak olyan történelmi helyzetek, amelyekben a gyengeelméjűség a legjobb vért ahhoz, hogy valaki ép eszét és emberi integritását megőrizze. Az első világháború időszakában, amikor oly nehéz volt embernek maradni az embertelenségben, élénk állt Švejk a maga bárgyú mosolyával, naiv egyszerűségével, szinte páratlan jóhiszeműségével, s bármi történik körülötte, semmi sem mozdítja ki nyugalmából.”(Bodrogi. in. Hašek. 1988.737.)

Az utószó szerzője számos történelmi adatot sorol fel Jaroslav Hašek életéből, amelyek önéletrajzi ihletésről árulkodnak: szerkesztő volt az *Állatvilág* folyóiratnál, kutyákkal kereskedett, katonának állt és a České Budějovice-i91-es gyalogezredhez került egyéves önkéntesként, megszökött, visszakerült és kalandos útjai során rengetegféle emberrel találkozott. Tapasztalatait felhasználta a regény megírásához, figuráit valós személyekről mintázta, és két szereplő az író álarcaként jelenik meg. Az egyik Švejk, a másik pedig Marek önkéntes, az *Állatvilág* folyóirat kirúgott szerkesztője.

Bodrogi a humor egy másik vonatkozását is megjelöli: a háború emléke még elevenen ott él a társadalom tudatában a regény megírásának idején, a humor a múlttól való búcsúzás eszközeként is funkcionál.

A *Csontbrigád*ban is számos alkalommal látjuk úgy a humort és az iróniát mint eszközt a védekezésre. Már a regény elején azt figyelhetjük meg, hogy Henry Fécamp nem kíván tudomást venni arról, hogy elítélték, és mulatozik utolsó óráiban. Egy elveszített kártyaparti során a következőket mondja:

„- Uram, nyert - szólt Fécamp, és átadta a háromszáz frankot. A vörös fényképész fixírsótól sárgult ujjai remegtek, amikor elvette, de mosolygott erőltetett tréfával:

- Kivégeztem magát.

- Igen!... Hm... Ilyesmiben is jó egy kis tréning.”(Rejtő. 1941. np)

Az idézett részből is az látszik, hogy Fécamp nem veszi komolyan halálos ítéletét, bagatellizál és poént csinál az egészből. A fogolytáborba is a rá jellemző jókedvvel érkezik meg: *„A kapitány hajnali négy óráig kitűnő hangulatban mulatott a 63-as fogoly társaságában, azután lekiáltott az ablakon:*

- Halló, káplár, ezt az embert kikötni!

Biron káplárt, aki már este tíz órától hordta a bort, és hallgatta a mulatozást, igen meglepte ez a váratlan fordulat. Miért mulat reggelig Sirone kapitány, a büntetőtábor parancsnoka, egy rabbal, ha azután kikötteti? De már közeledik a delikvens fütyörészve, kissé részegen, azért katonás kiállással:

- A hatvanhármass fogoly büntetésre jelentkezik!

- Mit vigyorog, maga idióta?! És ne leheljen rám, mert széthasítom! Miért kötteti ki a kapitány? Mi?!

- Mert bemutatkoztam, sergent-major!

És úgy vigyorog, mint egy dakszli.”(Rejtő. 1941. np.)

Fent, a Pokoltetőn Fécamp hangulatával együtt a regény hangulata is komorrá változik: nem találunk kabarétréfákat, se a történetbe oltott poénokat, a Hiénák földjén már csak az életért való küzdelem van fókuszban.

Ahogyan azt Veres András (2008) is kiemeli, Rejtő hősei makacsul ragaszkodnak elveikhez és szabályaikhoz, és rosszul viselik ezek megszegését, a jogtalanságot és az értelmetlen büntetéseket. Fécamp is ezt a típust képviseli. A fennsíkon vezetővé lép elő, szabályokat vezet be, és ő terveli ki a szökés ötletét is. A regény további részében uralkodó komorabb hangnem csak a történet vége felé oldódik fel, ahogy a főszereplő és a Csontbrigád ártatlansága kiderül. A szellemes mondatok már nem rajzolnak mosolyt az olvasó arcára, de ugyanúgy igyekeznek a groteszk felé irányítani minden emelkedett vagy tragikus jelenetet. „*Sirone szuszogva állt. Dél volt. Odaült Fécamp elé, az íróasztalra. A mappa és a jegyzőkönyv volt közöttük.*

- *Nekem járathatod a szádat! Kézenfekvőnek látszó tévedés nem justizmord! És rehabilitálás itt nem szempont. Kilenc ember becsületéről van szó. De ezek meghaltak!... érted?... Meg-hal-tak!*

- *Kapitány úr!... - szólt halkán a 63-as. - Becsülete a halottnak is lehet...*

Sirone áthajolt a mappa felett. Egy ragadozó lihegésével fújta a pálinkagőzt egész közletről.

- *Takarodj!... Takarodj, mert... - kifulladt.*”(Rejtő. 1941. np)

Veres András (2008) szerint éppen a Rejtő-szereplők normatadata az, amitől aztán jóra fordulnak a történetek, és ebben a regényben is ezt látjuk. Fécamp ember tud maradni az embertelenségben.

Rejtőnél a humor egy másik formáját látjuk, a karneváli humort, nevetést, amelyet Mihály István (2018) és Sántha Attila (2010) egyaránt használ Rejtő-elemzése kapcsán.

Sántha szerint Rejtőnél nem műfajparódiát látunk, az író a fikcionális világot parodizálja, amelybe behelyezi műveit, „világparódiát, totális kabarét művelve.”(Sántha. 2010. 60.) A transzközép mozgalom egyik fő alakja a *Piszkos Fredet* elemzi a karneváli világparódiával kapcsolatban. Ez az értelmezés a *Csontbrigád* esetében is működhet. A feje tetejére állított világ a *Csontbrigád*ban a következőképpen néz ki: az erőd tisztjei és foglyai közül a legemberibb szereplő Henry Fécamp, aki a regény nagy részében hazaárulónak, gazembernek, utolsó senkiházinak van bélyegezve. Itt jelenik meg a karnevál egyik fontos ismertetőjele: a maszk. A szereplők álarcok mögé bújnak, ahogyan a hatvanhármas rab is teszi, identitásukat leplezve ezzel. Fécamp egészen a regény végéig ragaszkodik ahhoz a látszathoz, hogy ő követte el a bűntetteket. Álcája csak akkor hullik le, amikor Colette-el beszélgetnek.

„- Maga... nagyon megijesztett, amikor először láttam. Gonosz akart lenni.

- Nem tart gonosznak?

- Nem.

Ezt merészen mondta.

- Villiers megölése, Vigoin... - emlékeztette kissé gúnyosan.

- Minden terhelő adat dacára, úgy érzem, itt valami titok van, valami szörnyűség, ami éppen azért szörnyű, mert maga mellett szól.

- Önnek kiváló fantáziája van, Mademoiselle.

A leány felállt, és merően nézett a 63-asra, mintha hipnotizálná.”(Rejtő. 1941. np.)

A hatvanhármass rab a lány megjelenéséig szabadon jár-kel álarcai között, egyszer szívtelen hazaárulónak adja ki magát, aztán a fennsíkon előtör belőle a becsület, a táborban megint gátlástalan bűnözőként jelenik meg. Colette hatására minden megváltozik, egyedül a lány látja, hogy Fécamp valójában ártatlan, és az ő hathatós közbenjárásával derül ez ki a többi szereplő számára is.

Mihály István (2018) így fogalmaz a karnevállal kapcsolatban: „Mindennek megvolt a maga fonákja, paródiája, amely megóvta az embereket a dogmatizmusba, a merevségbe süllyedéstől. A karneváli időszakban minden a feje tetejére áll, a társadalom tagjai nem szakadnak szét játszókra és közönségre, nézőkre, a karnevált mindenki éli is, nem csak nézi.” (Mihály. 2018. np.)

A karneváli időszak szimbolikus szerepe az újjászületés, a végső beavatás várása. Ezt látjuk ebben a regényben is. Fécamp hegedül a verések után, és szemében ott a nevetés, Minkiew merényleteket követ el bélyeggyűjtő szenvedélye érdekében, a történet kiindulópontja egy szerencsejáték, a büntett megoldásának fő eleme pedig egy kecske. Mi ez, ha nem önmagából kifordított világ? A Rejtő-hősök nem hajlandók elfogadni semmiféle túlzott pátoszt és komolyságot, minden magasztos és fenséges, minden borzalmas és félelmetes elem kisszerűvé válik és egyetlen esztétikai érték csúcsosodik ki: a karneváli groteszk.

5.Következtetések

A dolgozatban bemutatott két műben a trauma feloldásait látjuk különböző módszerekkel, de mindig a humor segítségével. A *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban* című regényben mókás történetek, viccszerű poénok köntösébe bújnak a háború forratagába került kisember viszontagságai. Az országban uralkodó élelmiszerhiány, a gépies katonai szigor, az Osztrák-Magyar Monarchia népei közötti ellenségeskedés elbagatellizálódik, a problémák poénok, viccelődések céltáblái lesznek, a címszereplő számos történetében pedig „alulról” szemlélhetjük a történelem nagy eseményeit, kiemelve ezzel az abszurd és groteszk részleteket. A történet végkifejletét nem ismerjük, Hašek nem tudta befejezni legnagyobb művét, az utolsó fejezeteket már súlyos betegen diktálta le.

A *Csontbrigád* esetében is a groteszk humor kerül előtérbe, a karneváli világparódiába bújtatva. Az író szellemes mondatai, a szereplők megnyilvánulásai groteszkké teszik a mű szenvedéseket ábrázoló részeit is, ezáltal a regény keserű érzéseket ébreszt az olvasóban. Olyan mondatok ezek, amelyeken nem tudunk nevetni, bár látjuk bennük a humoros színezetet, mégis túl közel állnak a terror légköréhez, a munkatáborok világának elkésérítő valóságához.

Rejtő regényeinek helyszínei lefedik a ponyvában divatos helyszíneket: Vadnyugat, trópusok, idilli szigetek, sivatag. Sok esetben azonban ezek a helyek különös, sajátos szabályok szerint működnek és többletjelentést hordoznak magukban, így heterotópiaként is értelmezhetők. Michel Foucault kifejezése azokra a valós helyekre vonatkozik, amelyek, bár összekapcsolódnak más helyekkel, mégis ellentmondásban vannak velük, a reális helyek megvalósult utópiáiként funkcionálnak. A rejtői terek belső mechanizmusa rendkívül koncentrált, így az oda belépő szereplők is másféle szabályok szerint kezdenek működni. A heterotópiának egyik típusa, amelyet a deviáció heterotópiájaként neveznek. Ezek az intézmények arra vannak kitalálva, hogy a világ elkülönítse magát az annak rendjét megzavaró egyéneket. Ilyen a börtön, a bolondok háza, öregek otthona. (Vigh 2015: 320- 326)

A *Švejket* és a *Csontbrigádot* ebben a tekintetben is egy kontextusba lehet helyezni, mindkét mű szereplői ilyen helyszíneket járnak végig. Ezek a helyszínek nagyobb rálátást engednek a világ abszurditására. A túlzott intézményesítés hatására az egyén számára egyre kevesebb játéktér marad, a társadalom szépen lassan olyan intézményekbe fordul át, amelyek épp a rend fenntartásáért felelősek. Az intézmények gépezetekké alakulnak, amelynek hibáira kapunk rálátást ezeknek a tereknek a bejárásával.

Fécamp szubverzív magatartásával a börtön szabályai fölött áll. Nem lehet megtörni, nem fél a büntetésektől, a kálváriát önként vállalja egy becsületbeli ügy érdekében. A börtön a büntetés és a bűnhődés tereként szolgál, ez a funkció azonban érvénytelenedik ebben a regényben. A bűnhődés lehetetlen lesz, ugyanis Fécamp nem bűnös, mégsem akar kijutni egészen addig, amíg ki nem derül az igazság becsületbeli ügyével kapcsolatban. (Vigh 2015: 320-326)

Svejk nagytörténeteket kifordító elbeszélései is a Fécampéhoz hasonló szubverzív szerepet töltenek be. Különös hasonlatai a Monarchia és a katonaság rendszerének hiányosságaira, nevetségességeire mutatnak rá.

Legyen az feje tetejére állított karneváli világ, vagy együgyűségnek álcázott éles kritika, mindkét művön érezhetjük a háttérben rejtőző embertelen gépezet szörnyű képét és a főleg kelet-európai traumairodalmi viszonylatban jelentős keserű humor jelenlétét, amely leplez ugyan, de olvasás közben mégis sokszor inkább sírni támad kedvünk, mint nevetni.

6. Könyvészet

Művek

Rejtő Jenő. 1941.*Csontbrigád*. Albatrosz Könyvek,
Budapest.<https://mek.oszk.hu/01100/01109/01109.htm#18>

Hašek, Jaroslav. 1988. *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*. ford. Réz Ádám. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Szakirodalom

Ambros, Veronika. 2004. *The Great war as a monstrous carnival: Jaroslav Hašek's Švejk* in. *History of literary cultures of East-Central Europe*, szerk. Marcel Cornis-Pope. John Neubauer. John Benjamin's Publishing Company 228-236.

Bence Erika. 2018. *Utazások Posztmonarchiában*. Életjel, Szabadka. 2018. 48-59.

Bergson, Henri 1992. *A nevetés*, Kriterion, Budapest.

Bényei Tamás. 2000. *Rejtélyes rend*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1-40.

Bodrogi Enikő. 1988. *Švejk, az örök*. In. Hašek, Jaroslav: *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 734-742

Ficsor Benedek. 2009. *A nyomozás mint erkölcsi kötelesség*. In. *Spanyolnátha*, VI. évf. IV. sz., 2009.-
<http://www.spanyolnatha.hu/print.php?id=2240&menu=archivum>

Freud, Sigmund 1928. *A humor*.
<https://irodalmiszemle.sk/2013/10/freud-sigmund-a-humor-tanulmany/>- Utolsó megtekintés:
2021. 04. 03.

Fried István. 2008. *A Monarchia-irodalom változatai*. In. *Világirodalom*. főszerk. Pál József,
Akadémiai Kiadó, Bp. 750-758.

Gintli Tibor. 2016. *Švejk és magyar társai: A Švejk anekdotizmusának magyar változatairól*. In.
Jelenkor. 2016. 09. (<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/15053/svejk-es-magyar-tarsai>)

Horváth Csaba. 2017. *A kimaradás módozatai. Kuncz Aladár: Fekete kolostor, Jaroslav Hašek: Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*. in. *E nagy tivornya. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméből*. főszerk. Kappanyos András, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 91-101.

Mihály István. 2018. *Sétatér / Karneváli humor és világszemlélet Hamvas Béla és Rejtő Jenő regényeiben*. Látó. 2018.
február <http://www.lato.ro/article.php/Karnev%C3%A1li-humor-%C3%A9s-vil%C3%A1gszemle-Hamvas-B%C3%A9la-%C3%A9s-Rejt%C5%91-Jen%C5%91-reg%C3%A9nyeiben/3851/> Utolsó megtekintés: 2021.04.13.

Morreal, John. 2016. "Philosophy of Humor". Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Winter 2 Edition). <https://plato.stanford.edu/entries/humor/> Utolsó megtekintés:
2021. 04. 07.

Sántha Attila. 2010. *Rejtő Jenő, a remekíró*. In. *Írások könyve*. Erdélyi Híradó Kiadó, Kolozsvár. 50-75.

Thuróczy Gergely. 2016. *A Megtalált tragédia. Rejtő Jenő emlékére*. Szépmíves Könyvek, Budapest.

Tapodi Zsuzsa. 2014. „*A rendőröktyúk is tévedhetnek.*” *Az abszurd három prágai nagymestere* in üő. *Szövegek szövete. Irodalomtörténeti tanulmányok.* RHT Kiadó Bukarest, EME- Kolozsvár, 60-76.

Veres András. 2008. *A ponyva klasszikusa.* in. Szegedy-Maszák Mihály szerk. *A magyar irodalom története* III. Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest.

https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch32.html Utolsó megtekintés: 2021. 04.10

Vigh Bence. 2015. *A szabálysértő szubjektum Rejtő Jenő regényeinek heterotópiáiban.* in. *Válság és kultúra. A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai.* Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Budapest.